

אי-ליברליזם יהודי: מבט מגדרי

מיכל פרנקל*

תקציר. ההפיכה השלטונית בישראל היא גם הפיכת נגד מגדרית, הנתמכת על ידי גברים למען גברים. למרות הדמיון בין מהלכי המשבר המשטרי בישראל ובין מופעים אי-ליברליים גלובליים אחרים, גם המשבר כולו וגם מהפכת הנגד המגדרית האנטי-פמיניסטית והאנטי-פרוגרסיבית הנכללת בו מוסברים בדרך כלל במונחים מקומיים ישראליים. במאמר זה אני מבקשת להבין את המשבר המשטרי כולו כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות, ואת המתקפה שלו על השוויון והחופש המגדריים – כדבק סימבולי המגייס כוחות אי-ליברליים ואנטי-פרוגרסיביים לתמיכה בריכוז הכוח הפוליטי בידי ההנהגה. אני טוענת שאף שלכוחות היהודיים הדתיים בישראל יש מסורת של התנגדות לפמיניזם ולשוויון מגדרי, היותה של הפיכת הנגד המגדרית גורם מהותי במהלך השלטוני הנוכחי היא ביטוי מקומי יהודי למתווה שנוסח בתנועות האי-ליברליות הגלובליות, הנשענות על תיאולוגיה נוצרית.

דמוקרטיה היא פרוצדורה. מי שרוצה להכניס לתוך המונח דמוקרטיה כל מיני מושגים כדי שהוא יוכל להתכסות... [בציניות] בעיני דמוקרטיה זה לעשות מה שהקדוש ברוך הוא אומר... דמוקרטיה היא הכרעת העם והדרך לגלות מה שהעם רוצה זה באמצעות הרוב. [...]. יכולה להיות דמוקרטיה לא ליברלית.

ח"כ שמחה רוטמן, פורום משפט וחירות של אוניברסיטת רייכמן, 8.12.2021. (אייל, 2023)

ערכי המדינה היהודית יהיו על פי המוסר היהודי, והמשטר יהיה: דמוקרטיה יהודית, השומרת על האינטרסים של מדינת הלאום היהודי, כערך הדוחה כל ערך אוניברסאלי. מתוך הכלל: איננו רוצים לאבד את המדינה היהודית לא במלחמה, לא בשלום וגם לא באמצעות הדמוקרטיה המערבית.

מצע מפלגת עוצמה יהודית

המדינה החדשה שאנחנו בונים היא דמוקרטיה אי-ליברלית... הבוחרים ההונגרים מצפים מן המנהיגים שלהם להבין, לגבש ולבנות צורה חדשה של ארגון מדינה שתהפוך את קהילת ההונגרית לתחרותית שוב, לאחר עידן המדינה הליברלית והדמוקרטיה הליברלית. מדינה, שכמובן, תמשיך לכבד את ערכי הנצרות, החירות וחזיון האדם.

ויקטור אורבן, נשיא הונגריה, 26.7.2014, אוניברסיטת הקיץ החופשית בטושנדפורדו.

* פרופ' מיכל פרנקל, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפיכת הנגד המגדרית המכוונת להחלשת הקול הפמיניסטי, להרחקתן של נשים ממוקדי הכוח, לחיזוק תפקידן במשפחה ההטרונורמטיבית כרעיות וכאימהות, לצמצום המאמץ להגן על נשים מפני אלימות במשפחה ולביטול ההכרה בריבוי זהויות מגדריות ומבנים משפחתיים היא חלק בלתי נפרד ממאפייניו של המשבר המשטרי בישראל של 2023 (פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה, 2023). מרבית היוזמות הקשורות בהפיכת הנגד – ובהן התנגדות לרפורמות הקשורות לאלימות מגדרית, קריאה לצמצום הזכות להפלות, ודרישות להפרדה מגדרית במרחב הציבורי ובעולמות העבודה והפנאי – מקודמות על ידי מפלגות דתיות ונתמכות על ידי רבנים המעניקים להן אצטלה תיאולוגית יהודית. הדבר מחזק את התחושה שפן זה של המשבר הוא מקומי במהותו, וקשור בקשר הדוק לשינויים הדמוגרפיים ולהתחזקות הכוחות הדתיים המקומיים והמסורות היהודיות שהם מבקשים לקדם. אולם עיון בספרות המתרחבת על צמיחתן של תנועות אי-ליברליות ברחבי העולם מגלה כי חלקים ניכרים מהפיכת הנגד המגדרית אינם ייחודיים לישראל, וכי רבות מן הרטוריקות והפרקטיקות המקודמות בישראל בהקשר זה לקוחות, כמעט ככתבן וכלשונו, ממהלכים המאפיינים את התנועות האי-ליברליות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין, ברוסיה, ואפילו במערב אירופה ובצפונה. במאמר זה אבקש להציג את מהפכת הנגד המגדרית בישראל כחלק מעלייתה הגלובלית של האידיאולוגיה האי-ליברלית. בהישען על הספרות הצומחת כיום, הרואה את האי-ליברליזם כתופעה חברתית-פוליטית גלובלית ובוחנת את מקורותיו ואת משמעויותיו המגדריות (ראו למשל; Holzleithner, 2022; Pető, 2021; Sajó et al., 2021; Vormann & Weinman, 2020), המאמר בוחן את הקשר בין אי-ליברליזם, דת ומגדר ואת השלכותיו על ההיבטים המגדריים של השינוי המשטרי בישראל.

המאמר מציג ארבע טענות: ראשית, את המשבר המשטרי כולו יש להבין כחלק מתגובת הנגד הגלובלית כלפי הליברליזם כאידיאולוגיה וכאוסף פרקטיקות חברתיות. שנית, בשל מרכזיותן של התביעות לשוויון ולחופש מגדריים בפרקטיקה הליברלית, הן מהוות מטרה לחיזיו של הפרויקט האי-ליברלי בכללו. שלישית, יחסם של זרמים שמרניים בכל הדתות הגדולות כלפי סוגיות מגדריות מגייס קהילות דתיות לתמיכה בפרויקט האי-ליברלי כולו. ולבסוף, אף שלכוחות היהודיים הדתיים בישראל יש מסורת של התנגדות לפמיניזם ולשוויון מגדרי, מרכזיותה של הפיכת הנגד המגדרית במהלך השלטוני הנוכחי היא ביטוי מקומי ויהודי למתווה שנוסח בתנועות האי-ליברליות הגלובליות, הנשענות על תיאולוגיה נוצרית.

אי-ליברליזם: מסגנון משטרי למושג סוציולוגי

דמוקרטיה אי-ליברלית מוגדרת בדרך כלל כמשטר שיש בו פרוצדורות דמוקרטיות דוגמת מערכת רב-מפלגתית ובחירות כלליות, אך אין לו עניין במגבלות חוקתיות על הכוח והוא נעדר הגנה על זכויות האזרח והאדם (Zakaria, 1997). עד שהמושג "דמוקרטיה אי-ליברלית" אומץ בידי נשיא הונגריה ויקטור אורבן לתיאור המשטר שהוא מכונן בארצו, הוא שימש ככינוי גנאי וכמושג חלופי למושגים כמו פופוליזם, סמכותנות ושלטון רובני (majoritarianism). נאומו של אורבן ב-2014 נחשב נקודת מפנה בהתייחסות למושג, שכן

הוא הציג את הדמוקרטיה האי־ליברלית כביטוי אותנטי להעדפת רצון העם על פני רצון האליטות. לטענתו של אורבן, השלטון הסמכותני שיצר בהונגריה הוא הוא הדמוקרטיה האמיתית, שאותה יש להפיץ בכל האיחוד האירופי.

מאז נאומו של אורבן אומץ המושג אי־ליברליזם גם בשיח האקדמי, אבל עד השנים האחרונות הוא שימש באופן נוזל לתיאור שיטת משטר. רדוקציה זו של המושג, טוענת מרלן לרואל (Laruelle, 2022), מתעלמת מדמותו המתגבשת של האי־ליברליזם כקריאת תיגר גלובלית על החזון הרואה בליברליזם סדר חברתי רצוי (ראו גם Snyder, 2021). אי־ליברליזם, טוענת לרואל, הוא אידיאולוגיה (רזה) המתארגנת מול הליברליזם לא כרעיון מופשט ואוניברסלי, אלא כפסיפס מקומי של רעיונות ופרקטיקות המתויגים כליברליים ברגע היסטורי ומרחבי נתון. בכל הקשר חברתי, היא טוענת, האידיאולוגיה האי־ליברלית מתבטאת בצירוף שונה של רעיונות שזוכים לתמיכה מקומית. צירופים מקומיים אלו הם ההופכים את האי־ליברליזם למושך עבור קבוצה גדולה ככל האפשר מאזרחי המדינה, והם נרתמים לתמיכה בשינוי חברתי כולל שאינו מוגבל רק לשינוי שיטת המשטר עצמה.

אל מול התפיסה שרווחה בסוף המאה ה־20, שלפיה עליית הדמוקרטיה הליברלית מהווה את "קץ ההיסטוריה" (Fukuyama, 1989), הסדקים המתרחבים בפרויקט הליברלי ועלייתו הגלובלית של האי־ליברליזם גם בעולם העשיר מחייבים אותנו לבחון מה השתבש בליברליזם. לטענתה של לרואל, התשובה מצויה בסתירות הפנימיות בין חמישה תסריטים המזוהים עם הליברליזם בחלקים נרחבים של העולם ובנכזבות התקווה שהייתה גלומה בהם, ואשר לבשו צורות שונות באתרים שונים. האחד הוא תסריט הליברליזם הפוליטי, שבמרכזו זכויות האזרח להגנה מפני המדינה כאינדיווידואל, הפרדת רשויות, ואיזונים ובלמים המונעים צמיחת דיקטטורה של הרוב ומבטיחים את זכויות המיעוטים. השני הוא תסריט הליברליזם הכלכלי, שהתפתח מאידיאולוגיה המגינה על זכות הקניין הפרטי ומקדמת את כלכלת השוק לאידיאולוגיה ניאו־ליברלית המתמקדת בהפרטה ובצמצום רשת הביטחון שהמדינה סיפקה לקבוצות מוחלשות. תסריט שלישי הוא הליברליזם התרבותי, הנגזר לכאורה מזה הפוליטי, אבל עבר מעיסוק בזכויותיו של הפרט לשוויון ולחירות לעיסוק בזכות לזהות קולקטיבית ולהכרה במסגרת פוליטיקת הזוויות. תסריט זה, היא טוענת, מזוהה יותר ויותר עם סוגיות של חופש מיני ונזילות מגדרית, מנכיח את גיוון החיים המיניים והמגדריים בספרה הציבורית ומאתגר את הקונסנוס־לכאורה על הנחות יסוד וערכים בסיסיים שמשותפים לכלל החברה. התסריט הרביעי הוא זה הגיאופוליטי, המזוהה את הליברליזם עם השליטה האמריקנית בסדר העולמי. ולבסוף, תסריט הקולוניאליזם הליברלי כופה את הליברליזם בצורתו הצפון־אמריקנית או המערב־אירופית על חברות שהצטרפו במאוחר למעגל הדמוקרטי.

על פי חוקרי עלייתו של האי־ליברליזם, הסתירות הפנימיות בין התסריטים הליברליים האלה והחלשת הקהילתיות, שמשמשת בסיס לסולידריות ההכרחית לפעולתה של מדינת הלאום גם במתכונתה הליברלית, חיזקו כוחות חברתיים שעוינים את הליברליזם ותמכו בצמיחתו של פרויקט פוליטי אלטרנטיבי בדמותו האי־ליברלית. הפרויקט האי־ליברלי קושר אפוא, באופן רופף אך עקבי, בין שני סנטימנטים המאפיינים בעיקר את המעמדות הנמוכים של הקבוצה האתנו־לאומית הדומיננטית: אכזבתם מכך שלמרות העלייה בהשכלתם, תקוותם להשתתפות שווה במעגלי קבלת ההחלטות התבדתה; והעוינות

הכללית שלהם כלפי קבוצות הזהות שהיו מודרות בעבר, ושפוליטיקת הזהויות שלהן זוכה לעדיפות בשיח הפרוגרסיבי, על פני סדר היום של הקבוצה הוותיקה (Hochschild, 2016). כפי שעולה מהצהרתו של רוטמן בראש המאמר, קל לראות כי השינוי המשטרי שמציעה הקואליציה הנוכחית הוא אי-ליברלי במהותו. כמו התסריטים האי-ליברליים המקודמים ברחבי העולם, גם הפרויקט המקומי מתאפיין בקריאה להשבת הכוח אל "העם", מונח שמזוהה עם הקבוצה הלאומית, הגזעית והדתית הדומיננטית שלכאורה אינה זוכה להגנה בפוליטיקת הזהויות. כמו במופעיו האחרים של האי-ליברליזם, גם בישראל מובטח ל"בני העם" שגשוג כלכלי באמצעות כלכלה פרוטקציוניסטית, המגינה על האינטרס של ההון המקומי מפני זה של ההון הזר, והבטחת רווחתם של "בני העם" באמצעות צמצום התמיכה ב"אחרים" (ויהיו אלה מיעוטים לאומיים או פליטים ומהגרים), המוצגים כטפילים שגוזלים את עבודתם ורווחתם. וכמו במקרים האחרים, גם בישראל נשמעת הקריאה ל"השבתו" של סדר חברתי מסורתי הכולל ערכים ונורמות שמוסכמים, לכאורה, על "בני העם". מול הזהויות המובנות והנזילות, המזוהות עם התסריט התרבותי של הליברליזם, האי-ליברליזם מציג כמיהה לזהויות יציבות ו"טבעיות", שגבולותיהן הבלתי מעורערים מעוגנים בדם ובכרומוזומים. הלגיטימציה שהדתות הגדולות מציעות לתפיסה "טבעית" זו של זהויות ולחיבור בין "בני העם" הופכת לכאורה את הקבוצות הדתיות האדוקות ואת מנהיגיהן לתומכים טבעיים בפרויקט האי-ליברלי, ותפיסותיהם השמרניות בענייני מגדר מספקות הצדקה להפיכה האנטי-מגדרית המזוהה עם אי-ליברליזם. הספרות העוסקת באי-ליברליזם מאתגרת את הכיוונויות הסיבתית הזאת: במקום לראות בתיאולוגיה דתית את הבסיס לפיתוחה של אידיאולוגיה אי-ליברלית, היא רואה בהתנגדות לשוויון ולחופש מגדריים מנגנון שבאמצעותו מנהיגים רעבים לכוח מגייסים את תמיכתן של קבוצות שמרניות ודתיות.

אי-ליברליזם ודת

זיהויו של הליברליזם התרבותי עם תפיסות פרוגרסיביות, בעיקר בתחומי מגדר וזהות, הופך את הזיהוי בין שמרנות, דת ואי-ליברליזם למובן מאליו, לפחות בעיני תומכיו של האי-ליברליזם הגלובלי. מנקודת מבט זו, דת היא מוסד שמרני מטבעו המעדיף מסורת על פני קדמה ונורמות נוקשות על פני ערעורן התמידי, כפי שהוא מתבטא בגרסה הפרוגרסיבית של הליברליזם. בנאומו מ־2014 מציג אורבן את הדמוקרטיה האי-ליברלית כדמוקרטיה נוצרית; לשיטתו, הקשר בין מסורת נוצרית לאי-ליברליזם הוא מובן מאליו, ולכן כל מדינות האיחוד האירופי המבקשות להגן על תרבותן הנוצרית יאמצו את האי-ליברליזם.

אבל אף שהניגוד בין דת לליברליזם נראה לנו כיום מובן מאליו והכרחי, חשוב לזכור ששורשיו של הליברליזם, כמו שורשי הרעיון של סובלנות דתית – כפי שעולה במיוחד מעבודתו הקלאסית של ג'ון לוק (1990) – מצויים דווקא בדת עצמה ובאמונה באל. יתרה מזו, לכל אחת מן הדתות שהתנועות האי-ליברליות נשענות עליהן יש גם מופעים ליברליים שמגייסים את התיאולוגיה הדתית לתמיכה בדמוקרטיה הליברלית ובזכויות המיעוט. המפלגות והתנועות הנוצריות הדמוקרטיות של ימינו, שלפני מלחמת העולם השנייה היו גורם אנטי-ליברלי ואנטי-דמוקרטי, הפכו בעקבותיה לתומכות חשובות בדמוקרטיה

הליברלית ובהפצתה, והן שהובילו את רעיון איחודה של אירופה כדי להחליש את מדינת הלאום, שאותה ראו כסכנה פוטנציאלית לחופש הדת (Hetherington & Sluga, 2020; Müller, 2017).

החיבור בין דת לרעיונות אי-ליברליים צמח אפוא כשורה של תשובות מקומיות לחלק מהסתירות הפנימיות של הליברליזם. בארצות הברית למשל הציעה הכנסייה מקלט מפני האינדיווידואליזציה הקיצונית שאפיינה את הרוח הניאו-ליברלית ואת השפעתה הגוברת מאז שנות השמונים. לטענתה של ארלי הוכשילד (Hochschild, 2016), אנשי המעמד הבינוני-נמוך של לואיזיאנה גיבשו לעצמם זהות דתית, אימצו בסופו של דבר פוליטיקה דתית ותמכו בתנועה אי-ליברלית כמו מסיבת התה בגלל הזיקה הקהילתית שהתגבשה סביב הכנסיות המקומיות, ולא להפך (לטיעון דומה ראו Brown, 2006). במדינות מזרח אירופה, הזיקה הדתית שנאסרה בתקופה הקומוניסטית מוצגת כעת כחזרה אל עבר לאומי מפואר, שהוא טרום-קומוניסטי אבל גם אינו נכנע לקולוניאליזם הליברלי המערבי. חיזוק הזיהוי בין דת ולאום במזרח אירופה מעניק למדינות כהונגריה ופולין לגיטימציה לדחות את הדרישה שהוצבה בפניהן עם כניסתן לאיחוד האירופי לקלוט פליטים ומהגרים. במדינות מערב אירופה, כפי שמתאר אטיין בליבר (2004), הזיהוי בין ליברליזם לנצרות עומד בבסיסה של הגזענות החדשה, מפני שהוא מאפשר לדחות את המוסלמים על רקע תרבותי-דתי ולא על רקע גזעי לכאורה (ראו גם אסד, 2010).

אם כן, החיבור בין דת, זהות דתית (הנקשרת לאמונה, ולא רק להשתייכות מלידה) והתנגדות לליברליזם מכונן בתהליך היסטורי, שבו מנהיגים שמבקשים לצמצם את המגבלות על כוחם מגייסים סנטימנטים דתיים אנטי-ליברליים כדי להחליש את הדמוקרטיה הליברלית. כפי שאראה להלן, ההבטחה לחזור לחזוה מגדרי שמרני, כזה שבלבו המשפחה ההטרונורמטיבית על חלוקת העבודה המסורתית המאפיינת אותה, משמשת מנגנון פוליטי לגיוסם של מאמינים דתיים ומהווה בסיס לקואליציה לא קדושה בין מנהיגים פוליטיים שאינם מקבלים עליהם מגבלות דתיות ובין מנהיגים דתיים ששיתוף הפעולה הזה מספק להם מנוף של כוח.

באופן פרדוקסלי, הליברליזם התרבותי ופוליטיקת הזהויות מעניקים תמיכה נוספת לגיוסן של דתות ושל זהויות דתיות למערכה האי-ליברלית. מול הקריאה להפריד את הדת מהמדינה, שאפיינה את מרבית הדמוקרטיות הליברליות וכאונה בדרך כלל לצמצום נוכחותה של הדת בספֶרה הציבורית, פוליטיקת הזהויות פתחה לתביעת זכויות בשם הדת במרחב הציבורי גם אם אלה באות על חשבון זכויות הרוב או תחושת הנוחות של אנשיו (Alidadi, 2012). מן הצד הליברלי הפרוגרסיבי, המאבק על זכותם של מוסלמים ומוסלמיות לשמור על מנהגייהם גם במרחב הציבורי ובמקומות העבודה זכה לתמיכה גדלה והולכת בעיקר אחרי ספטמבר 2001. בשם הזכות להתנהלות דתית במרחב הציבורי, נשים מוסלמיות (ובמידה פחותה יותר גם יהודיות) דרשו לעטות כיסוי ראש ולחרוג מקוד הלבוש במקום העבודה; הן דרשו – ובמקרים רבים אף זכו לקבל – שעות רחצה נפרדות מגדרית בבתי-כנסת שחיה, הימנעות מאלכוהול וממזון לא כשר באירועי עבודה ועוד. ברוח זו החלו גם עובדים נוצרים לתבוע זכויות דתיות במרחב הציבורי. מכיוון שפוליטיקת הזהויות הליברלית נוטה להגן על זכויותיהם של מיעוטים דתיים יותר משהיא מגינה על בני הרוב הדתי, תחושת הקיפוח סביב חוסר הסובלנות לתביעותיו הדתיות של הרוב מתורגמת

אצלו לעיונות כלפי הפרויקט הליברלי-פרוגרסיבי ולדרישה מחמירה יותר לעיגון זכויות הרוב הדתי בחקיקה. מכיוון שהזרמים השמרניים ברוב הדתות הגדולות רואים בהבדלים מגדריים ובחלוקת העבודה הנלווית אליהם עניין טבעי וביטוי לרצון האל (Sitzmann & Campbell, 2021), רבים מהמאבקים להכרה בזהות דתית ולשוויון זכויות על בסיס דת לובשים צורה של מאבקים אנטי-פמיניסטיים.

אי-ליברליזם ומגדר

ההתנגדות ל"אידיאולוגיית מגדר" – השיח הרואה במגדר זהות מובנית ונזילה ודורש שוויון מגדרי מלא – היא הדבק הסימבולי המחבר של האי-ליברליזם, טוענות ורוניקה גז'בלסקה ואנדראה פטו (Grzebalska & Peto, 2018). מן ההשוואה שהן עורכות בין האי-ליברליזם הפולני לזה ההונגרי עולה דמיון רב ביחסן של שתי המדינות לסוגיות מגדריות. בשתי המדינות מוצגת פוליטיקת הזהויות בכלל, ופוליטיקת המגדר בפרט, כרעיון זר שנכפה על המדינה במסגרת מה שלרואל מכנה "הקולוניאליזם הליברלי", ואשר מנוגד לתפיסת העולם המקומית הקשורה לתרבות הקתולית המסורתית. בשתייהן מבקש המשטר האי-ליברלי לחזק את "העם" באמצעות הגברת הילודה, מניעת הפלות וחזרה אל מבנה המשפחה ההטרונורמטיבית המסורתי. כמו בשיח האמריקני על הפלות, גם בפולין ובהונגריה (וגם ברוסיה של פוטיין) מתבסס הדיון בהפלות לא רק על התביעה להגדיל את כוחו של "העם" מול "פולשים זרים" באמצעות הגברת הילודה, אלא גם על זכותם של העוברים להיוולד, שהיא זכות שווה במהותה לזכות האדם של האם. בשתי המדינות, ההתנגדות לליברליזם האירופי תורגמה להתנגדות להצטרפות לאמנת איסטנבול למניעה ומאבק באלימות כלפי נשים ואלימות במשפחה. בשתי המדינות, המאבק נגד ההצטרפות לאמנת איסטנבול לווה בקמפיין המזהיר מפני ריבוי תלונות שווא של נשים על אלימות. בשתי המדינות, העיונות כלפי "אידיאולוגיית המגדר" ופוליטיקת הזהויות תורגמה לצמצום זכויות והכרה בקהילת הלהט"ב, לדחיית האפשרות לנישואים של בני אותו מין ולאימוץ ילדים על ידי הומוסקסואלים ולסביות, ולקרימינליזציה של ניתוחי התאמה מגדרית (לדיון נרחב בקשר בין אי-ליברליזם להכרה בזהויות להט"ב קיות ראו גם Holzleithner, 2022).

את ההתנגדות לחוזה המגדרי הליברלי-פרוגרסיבי, הקורא להשתתפות שוויונית של נשים בעולם העבודה, קושרות גז'בלסקה ופטו לאימוצן של אידיאולוגיה ופרקטיקות ניאוליברליות שצמצמו את תמיכתה של מדינת הרווחה במשפחות עובדות והותירו את המשפחות בכלל, ואת הנשים העובדות בפרט, קירחות מכאן ומכאן: מחד גיסא הצטרפותן של נשים לכוח העבודה לא הביאה לשוויון ולא אפשרה רווחה כלכלית למשפחה, ומאידך גיסא התמיכה המדינתית המסורתית צומצמה עד כדי כך שהעסקה ה(ניאו-)ליברלית הפכה לא כדאית, והחזרה לחוזה מגדרי מסורתי שנתמך גם במנגנוני רווחה הייתה לאפשרות מפתה.

אבל ההיבטים הממוגדרים של התמיכה באי-ליברליזם אינם מאפיינים רק את המדינות הפוסט-קומוניסטיות. כבר ב-2013 זיהה מייקל קימל (Kimmel, 2013) את מאמצי הימין לגייס לשורותיו גברים מן המעמד הבינוני והנמוך הלבן, שהיה הנפגע העיקרי מהמעבר לכלכלה ניאוליברלית בארצות הברית. תוכניות רדיו המזוהות עם הימין האי-ליברלי,

כמו זו של ראש לימבו, עודדו את הגברים הלבנים להביע את "זעמם המוצדק" על כך שהפוליטיקה הליברלית והפרוגרסיבית, שהעניקה העדפה מתקנת לנשים ומיעוטים, דחקה אותם עצמם אל שולי הכלכלה. נעם גדרון ופיטר הול (Gidron & Hall, 2017), שערכו מחקר השוואתי ב-20 דמוקרטיות מפותחות, הראו כי מפלגות שהם הגדירו כפופוליסטיות, אך עונות גם להגדרה של מפלגות אי-ליברליות, נתמכות בדרך כלל על ידי גברים לבנים ממעמד הפועלים שחוו "חרדת סטטוס" עקב הידרדרות מעמדם החברתי עם עלייתה של הכלכלה הניאו-ליברלית וכניסתן של נשים לעולם העבודה.

השיח האנטי-פמיניסטי הופך לדבק סימבולי של האידיאולוגיה האי-ליברלית, גם במנותק מהזיהוי בין אי-ליברליזם לשמרנות דתית. עם זאת, כאשר השיח הוא ליברלי-פרוגרסיבי, הקריאה להחזרתן של נשים הביתה או אתגור זכויותיהן לשוויון בעולם העבודה ולייצוג בספרה הציבורית אינם נתפסים כלגיטימיים, ותומכיהם מואשמים בשוביניזם ואף חשופים לתביעות משפטיות בגין אפליה והטרדה, ואלה נידונות במערכת משפט ליברלית. אולם כאשר הקריאה להחזיר את הנשים הביתה והתביעה לחוזה מגדרי מסורתי מעוגנות בשילוב שבין תיאולוגיה דתית לאידיאולוגיה לאומית, הן נתפסות כלגיטימיות גם בחוגים שמגדירים עצמם ליברליים, בשם הסובלנות הדתית ובשל השימוש ברטוריקה של פוליטיקת זהויות. כך, אף שהרכיב האנטי-פמיניסטי (והאנטי-הטב"קי) בפרויקט האי-ליברלי אינו נובע בהכרח ממניעים דתיים, בכל התנועות האי-ליברליות נוצר הלחם בין הפרויקט האי-ליברלי לדת. בכוח ההלחם הזה מגויסת תמיכה דתית באי-ליברליזם, המתנגד להפלות ולנישואים בין בני אותו מין. באופן משלים, השיח האי-ליברלי נשען על השיח הדתי כדי להעניק לגיטימציה לקוראים להחלשת התביעה לשוויון מגדרי ולהגנה על נשים מפני אלימות במשפחה ומחוצה לה. לטענתי, הזיקה בין הפרויקט האי-ליברלי לדת אומצה על ידי הקואליציה (הגברית) הנוכחית בישראל, והיא מקדמת מהלכים של צמצום הזכות לשוויון ולחירות מגדריים בשם חופש הדת ומרכזיותה בהגדרת "העם", שעל זכויותיו והעדפותיו מתיימרת הדמוקרטיה האי-ליברלית להגן.

מגדר ואי-ליברליזם יהודי בישראל

כמו ברוב המדינות, התמיכה באי-ליברליזם הישראלי ממוגדרת במובהק. סקרים מגלים כי 35% מן הגברים תומכים בהפיכה, ורק 21% מהנשים תומכות בה.¹ סביב המשבר המשטרי מתנהל שיח פוליטי אינטנסיבי בענייני מגדר. צמצום כוחה של מערכת המשפט האזרחית, הנתפסת כאחד הגורמים העיקריים המגינים על שוויון וחירות מגדריים, והגברת כוחה של מערכת בתי הדין הרבניים שבהם נשים מודרות ממוקדי קבלת ההחלטות, הם רק חלק מן המהלכים המכוונים לפגיעה בשוויון ובחירות המגדריים. ניתוח של מצעי מפלגות הקואליציה (מלבד ש"ס ויהדות התורה, שאין להן מצע רשמי), של ההסכמים הקואליציוניים ושל השיח שמקדמים חברי וחברות הקואליציה ותומכי השינוי המשטרי בספרה הציבורית (אלקלעי ושורש, 2023; קזין, 2023) מגלה כי סדר היום המגדרי שהם מובילים מושפע יותר

1 הנתונים באדיבות אלון יקטר ויוזמת "הזירה" של אוניברסיטת תל אביב, המשמשת במה לדיון במהפכה החוקתית.

מסדר היום האי־ליברלי הגלובלי ומההלחם בין שמרנות, דת ואי־ליברליזם מאשר מסדר היום הפוליטי המסורתי של החברה הדתית בישראל על גווניה השונים. מצעי המפלגות הדתיות אמנם מקדמים מטרות שנגזרות מסדר היום המקומי ונוגעות לאינטרסים של נשים וגברים דתיים, דוגמת האפשרות להפרדה מגדרית בספרה הציבורית (הציונות הדתית), אולם לצד זאת הם מתמקדים בסוגיות מרכזיות בשיח האי־ליברלי הגלובלי: חיזוק מוסד המשפחה המסורתית ההטרונורמטיבית, צמצום הזכות להפלות, צמצום ההתערבות באלימות כלפי נשים, והתקפה ישירה על סדר היום הפמיניסטי ועל לימודי מגדר. בנושאים אלו, סדר היום המגדרי נוגע לכלל החברה ולא לחברה הדתית בלבד.

נוסף על כך, אף שהמפלגות הדתיות הן שמעניקות לגיטימציה לתביעות גרסיביות בסוגיות מגדריות, הן אינן נתקלות בהתנגדות מצד הליכוד, שותפן לקואליציה. מצע הליכוד שומר על תפיסה ליברלית בענייני שוויון מגדרי, אבל בפועל כל חברות הכנסת של הליכוד בקואליציה הנוכחית מרחיקות עצמן מסדר היום הפמיניסטי, וחלקן מתבטאות באופן קבוע נגדו (שניידר, 2023). התבטאויותיהן מסמנות לבוחרי הליכוד ולשותפיו הפוטנציאליים כי למרות חילוניותם של ראשיו, הליכוד שותף לרוח האי־ליברלית שהם מקדמים ולכן הוא שותף מתאים לדרכם הפוליטית. תיאור הפמיניזם כגזענות, בחסותה של זה"כ טלי גוטליב מן הליכוד (ערוץ כנסת, 2022), מציג חזית אחידה שדוחה רעיונות ליברליים ומגייסת גורמים שמרניים ומיוזגניים, דתיים וחילוניים כאחד.

שלא במפתיע, חיזוק המשפחה היהודית הוא המרכיב האידיאולוגי המרכזי שבו נאחזים תומכי הפיכת הנגד המגדרית והאי־ליברליזם היהודי. האידיאולוגיה הפרונטליסטית והדאגה מה"בעיה הדמוגרפית" מאפיינות את ישראל מיום הקמתה ועומדות בבסיס מדיניות הרווחה שלה, שהציבה לה למטרה לשלב נשים בעולם העבודה באופן שיפגע במידה מינימלית ברמת הפריון (ברקוביץ, 2001; Frenkel, 2008). עם זאת, עד השנים האחרונות קשה היה למצוא בשיח הישראלי הלגיטימי קריאה לחזור לחלוקת עבודה מגדרית מסורתית, ובחברה החרדית מתקיים אף חוזה מגדרי נורמטיבי הפוך שבו נשים הן המפרנסות העיקריות (Frenkel & Wasserman, 2020). מול המסורות האלה, ובהתאם לסדר היום האי־ליברלי הגלובלי, הולך וגובר קולן של הקבוצות הקוראות לחיזוק המשפחה היהודית באמצעות חזרה לחוזה מגדרי מסורתי.

כך, במצע של מפלגת הציונות הדתית לקראת בחירות 2022, בפרק העוסק בזהות יהודית, מוגדר "חיזוק ערכי המשפחה" כמטרה מרכזית ומוצג בניגוד לשחיקת מעמד המשפחה "בחסות רוחות פוסטמודרניות". המפלגה מתחייבת לפעול לעידוד ילודה, להקים מסגרות הדרכה להורים, לספק יעוץ זוגי מקצועי ולקדם תוכנית טיפול בתופעת הרווקות המאוחרת (הציונות הדתית, ל"ח, 1). השמירה על מוסד הנישואין והמשפחה מופיעה באותו פרק גם תחת "שמירת הסטטוס קוו" הדתי. חשוב לציין כי מצעי המפלגות אינם מציעים תמיכה בעבודת אימהות, כך שחיזוקה של המשפחה היהודית והגברת הילודה מקבלות כמובן מאליו את צמצום השתתפותן של נשים בעולם העבודה. הרעיון הזה נתמך גם בטענה שנשים וגברים שונים בכישוריהם ולכן יש לשמר את חלוקת העבודה ביניהם (ערוץ הנשים, 2022). גם מפלגת עוצמה יהודית חרתה על דגלה את "ביצור ועידוד מעמדה של

המשפחה היהודית, עידוד ילודה ומאבק בתופעת ההפלות".² נציגה הבכיר של מפלגת נעם, אבי מעוז, טען במפורש ש"התרומה הגדולה ביותר של נשים למדינה היא שהן יינשאו ויגדלו משפחה" ודבריו לא נתקלו בהתנגדות של שותפיו לרשימה. חשוב לציין כי אף שמוסד המשפחה הוא אכן מוסד מרכזי בחשיבה היהודית, עד השנים האחרונות הוא לא עמד במרכז הפוליטיקה של המפלגות הדתיות.

כמו במתווה המאפיין את הונגריה, פולין ורוסיה, גם מפלגת נעם מעידה על עצמה שהיא חותרת "להפסיק את פעילותם של ארגוני הפרוגרס הרדיקלי שחדרו לכלל מערכות המדינה". זיהויה של המשפחה היהודית עם המשפחה ההטרונורמטיבית בולט בפעילותה של נעם, ונקשר להתנגדות לליברליזם תרבותי. בהסכם הקואליציוני של המפלגה עם הליכוד נקבע שהכינוי "הורה 1" ו"הורה 2", המזוהים עם הכרה בריבוי האפשרי של מערכי המשפחה, יבוטל בכל הטפסים הממשלתיים.

בדומה למופעים אי-ליברליים גלובליים אחרים, גם במצע המפלגות ואצל דובריהן נקשרים חיזוק המשפחה והגברת הילודה לסוגיות דמוגרפיות ומקבלים שני ביטויים בולטים: צמצום הזכות להפלות, וצמצום ההגנה מפני אלימות במשפחה.

צמצום הזכות להפלות

צמצום הזכות להפלות בולט במצע כל המפלגות הדתיות. חשוב לציין כי מפלגות דתיות תבעו צמצום מסוים של זכות ההפלה כמעט מיומו הראשון של החוק המתיר הפסקת היריון בישראל. הסעיף הסוציאלי, המתיר הפלות במקרה של תנאים חברתיים-כלכליים לא הולמים, בוטל ב-1977 בלחץ מפלגת אגודת ישראל, והמפלגות הדתיות היו המתנגדות העיקריות לביטול הוועדות להפסקת היריון לאורך שנות האלפיים. אלא שעד השנים האחרונות נדונה סוגיית ההפלות במונחים דתיים בלבד, ושאיפת המפלגות הייתה לצמצם אותן ולא למנוע אותן כליל. שינוי המגמה ניכר בדבריו של השר בצלאל סמוטריץ', שאמר שהוא "מאוד, אבל מאוד, נגד הפלות. מבחינתי שאף אישה במדינה לא תעשה הפלה, גם לא אם היא בת 17 ולא נשואה" (ערוץ הנשים, 2022). הציונות הדתית ונעם קושרות בין מניעת הפלות ובין ביסוס הרוב היהודי בישראל.

עמדה זו מעניינת במיוחד, מפני שבאופן מסורתי הדת היהודית אינה אוסרת על הפלות ואינה מתייחסת אל העובר כאל יצור חי עד שלבים מאוחרים של ההיריון. למעשה, במסורת היהודית נחשב העובר כאיבר בגופה של האם, ולכן אם הוא מסכן אותה – הצלת חייה חשובה משמירתו. במצע המפלגות, התביעה לצמצום הפלות אינה נשענת על טיעונים דתיים אלא דווקא על טיעונים דמוגרפיים-לאומיים וליברליים לכאורה, המגינים על זכויות העובר בהתאם למתווה שהתפתח בתנועת ההתנגדות להפלות בארצות הברית. בכך היא מסמנת את תהליכי ההידמות של הטעוטים הפוליטיים היהודיים לאלה המבוססים על מסורות קתוליות ואונגליסטיות.

2 כך לפי מצע המפלגה המופיע באתר התמיכה הלא-רשמי שכותרתו "עוצמה יהודית למען עם ישראל וארצו היחידה".

צמצום ההגנה על נשים מפני אלימות במשפחה

סוגיית האלימות המגדרית והאלימות במשפחה זוכה לאזכור במצעי המפלגות הדתיות, אלא שזהו אזכור על דרך השלילה. המפלגות מתחייבות למנוע את אשורר אמנת איסטנבול למניעת אלימות מגדרית ואלימות במשפחה (ההתחייבות הזאת באה לידי ביטוי בהסכם הקואליציוני בין הציונות הדתית לליכוד). ברוח הרטוריקה האי־ליברלית ובהדהוד של חרדת הסטטוס והזעם הגברי, מצע הציונות הדתית מתמקד במניעת תלונות שווא על אלימות במשפחה במטרה לשמור על מוסד המשפחה היהודי. מצעה של הציונות הדתית מתמקד בשני עניינים רלוונטיים לסוגיות מגדריות: "קביעת רף מזונות לפי יחס הכנסות ולפי חלוקת זמני השהות בין ההורים [...] בהתאם לעקרונות שנקבעו בפסיקת בית המשפט העליון" ו"טיפול בתלונות שווא בין בני זוג", וטוען שמרבית תלונות השווא מופנות נגד גברים (הציונות הדתית, ל"ת). סדר יום זה מהדהד במפורש את סדר היום האי־ליברלי הגלובלי ואינו ניוון מסדר יום יהודי דתי מסורתי, שכן לפי הדין היהודי מזונות הילדים הם באחריות האב, ואילו המפלגה מקדמת כאן פעולה על פי החלטת בג"ץ ובניגוד למקובל בבתי הדין הרבניים. גם להגנה על חסרי ישע מפני אלימות אפשר למצוא מקורות יהודיים, אך מצע המפלגה אינו עושה זאת. במקום זאת, ובהתאם לשיח האי־ליברלי, מפלגת הציונות הדתית מנגידה בין הגנה על נשים ובין קדושת המשפחה, ומצדיקה את התנגדותה למניעת אלימות מגדרית בהתנגדות כללית למה שהיא מכנה "הטרלול הפרוגרסיבי" (ערוץ הנשים, 2022).

סיכום

הדיון במשבר החברתי והפוליטי המאפיין את ישראל ב־2023 מתמקד בעיקר בפגיעה במערכת המשפט. אולם אף שמערכת המשפט ממלאת תפקיד חשוב בהגנה על שוויון ועל חופש מגדרי, הפגיעה בנשים חורגת מגבולות הפגיעה במערכת המשפט, והיא ממחישה כי מה שהממשלה מבקשת לקדם הוא שינוי חברתי ותרבותי עמוק. בניגוד להנחה שזהו שינוי מקומי במהותו, המאמר מציג את המשבר כביטוי בעל מאפיינים מקומיים של אי־ליברליזם, שמתפשט גלובלית כאידיאולוגיה וכארגז כלים תרבותי. לטענתי, "הפיכת הנגד המגדרית", שהיא חלק בלתי נפרד מהמהלך האי־ליברלי השלם המתרחש בישראל, אינה תוצר "טבעי" של התחזקות המפלגות הדתיות בקואליציה הנוכחית. במקום זאת אני מציעה לראות בהתנגדות לפמיניזם ולרעיונות של שוויון וחירות מגדריים מרכיב מרכזי בביסוס הלגיטימציה לפרויקט האי־ליברלי הגלובלי, ויצירה קונטינגנטית מקומית ששוזרת יחדיו הצדקות תיאולוגיות יהודיות ודפוסי מדיניות המשוקעים בשיח נוצרי שהתפתח בקואליציות אי־ליברליות מקומיות בארצות הברית, בהונגריה, בפולין וברוסיה. זוהי תוכנה חשובה, מפני שהזיהוי המוחלט בין הפרויקט האי־ליברלי ובין תיאולוגיה יהודית ותפיסתו כמובן מאליו הופכים את המאבק בהיבטיו המגדריים של השינוי המשטרי למאבק של חילונים מול דתיים. אתגור "טבעיותו" של הזיהוי בין זהות דתית לעמדה אי־ליברלית יחזק את כוחם של גורמים דתיים־ליברליים להתנגד להפיכה המשטרית ולערער על ביטוייה המגדריים מתוך עמדה דתית.

מקורות

- אייל, נדב. (2023, 27 בפברואר). זה קטע חשוב. רוטמן מדבר על דמוקרטיה לא ליברלית, שזו בדיוק השפה של ויקטור אורבן – ומגבה את השינוי ההונגרי [ציוץ]. Twitter. אלקלעי, אלה, וג׳ייל שורש. (2023, 24 בינואר). מזיק לפריון: אבי שמחון אינו ראוי לעמוד בראש המועצה הלאומית לכלכלה. דה־מרקר.
- אסד, טלאל. (2010). כינון החילוניות: נצרות, איסלם, מודרניות (בתרגום זהר כוכבי). רסלינג. בליבר, אטיין. (2004). האם קיימת גזענות חדשה? תיאוריה וביקורת, 24, 73–83. ברקוביץ, ניצה. (2001). אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל מחברה מגויסת לחברה אזרחית? (עמ' 206–243). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הציונות הדתית. (ל"ת1). מצע המפלגה – זהות יהודית. הציונות הדתית. (ל"ת2). מצע המפלגה – ערכי משפחה: רפורמה בדיני המשפחה. לוק, ג'ון. (1990). איגרות על הסובלנות (בתרגום יורם ברונובסקי). מאגנס. ערוץ הנשים. (2022, 3 בנובמבר). יבורך הפרי: אספנו לכן את המשפטים שסמוטריץ' אמר על נשים. מאקו.
- ערוץ כנסת. (2022, 28 בדצמבר). פמיניזם זה הדבר הכי קרוב לגזענות בחברה תרבותית בימנו – כך אמר ד"ר גדי טאוב בכנס שערכה ח"כ טלי גוטליב [וידאו]. YouTube. פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה. (2023, 19 בפברואר). הפגיעה בזכויות נשים בעקבות השינויים המשטריים (נייר עמדה 11).
- קזין, ארנה. (2023, 6 בפברואר). מה ששמעתן: טאוב מסביר על פמיניזם. העוקץ. שניידר, טל. (2023, 12 בפברואר). שתיקת השרות. זמן ישראל.
- Alidadi, Katayoun. (2012). *Religious diversity and secular models in Europe: Innovative approaches to law and policy* [European policy brief]. European Commission.
- Brown, Wendy. (2006). American nightmare: Neoliberalism, neoconservatism, and de-democratization. *Political Theory*, 34(6), 690–714.
- Frenkel, Michal. (2008). Reprogramming femininity? The construction of gender identities in the Israeli hi-tech industry between global and local gender orders. *Gender, Work & Organization*, 15(4), 352–374.
- Frenkel, Michal, & Varda Wasserman. (2020). With God on their side: Gender–Religiosity intersectionality and women's workforce integration. *Gender & Society*, 34(5), 818–843.
- Fukuyama, Francis. (1989). The end of history? *The National Interest*, 16, 3–18.
- Snyder, Jake. (2021). Is there a coherent ideology of illiberal modernity, and is it a source of soft power? In Burcu Baykurt & Victoria de Grazia (Eds.), *Soft-Power internationalism* (pp. 274–300). Columbia University Press.
- Gidron, Noam, & Peter Hall. (2017). The politics of social status: Economic and cultural roots of the populist right. *The British Journal of Sociology*, 68(S1), 57–84.

- Grzebalska, Weronika, & Andrea Petó. (2018). The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. *Women's Studies International Forum*, 68, 164–172.
- Hetherington, Philippa, & Glenda Sluga. (2020). Liberal and illiberal internationalisms. *Journal of World History*, 31(1), 1–9.
- Hochschild, Arlie R. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- Holzleithner, Elizabeth. (2022). Reactionary gender constructions in illiberal political thinking. *Politics and Governance*, 10(4), 6–15.
- Kimmel, Michael. (2013). *Angry white men: American masculinity at the end of an era*. Bold Type Books.
- Laruelle, Marlene. (2022). Illiberalism: A conceptual introduction. *East European Politics*, 38(2), 303–327.
- Müller, Jan-Werner. (2017). *What is populism?* Penguin.
- Pető, Andrea. (2021). Gender and illiberalism. In András Sajó, Renáta Uitz, & Stephen Holmes (Eds.), *Routledge handbook of illiberalism* (pp. 313–325). Routledge.
- Sajó, András, Renáta Uitz, & Stephen Holmes (Eds.). (2021). *Routledge handbook of illiberalism*. Routledge.
- Sitzmann, Traci, & Elizabeth Campbell. (2021). The hidden cost of prayer: Religiosity and the gender wage gap. *Academy of Management Journal*, 64(4), 1016–1048.
- Vormann, Boris, & Michael D. Weinman (Eds.). (2020). *The emergence of illiberalism: Understanding a global phenomenon*. Routledge.
- Zakaria, Fareed. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22–43.